

Štědroň, Miloš; Šlosar, Dušan

Klaret

In: Štědroň, Miloš; Šlosar, Dušan. *Dějiny české hudební terminologie*. Vyd. 2., přeprac. Brno: Masarykova univerzita, 2010, pp. 18-26

ISBN 9788021051614

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123529>

Access Date: 17. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

3 Klaret

První český lexikograf mistr Bohemarius Bartholomeus de Solencia řečený Claretus (Bartoloměj z Chlumce, alias Klaret; podrobněji o něm Michálek 1989), působící v době Karla IV., si stanovil dvojí aktuální úkol, související s dobovým plánovitým rozvojem vzdělanosti: jednak příslušníkům české společnosti a zejména studentům usnadnit zvládnání latinského jazyka přiřazováním českých ekvivalentů k jeho odborným termínům, jednak překlady rozšířit slovní zásobu češtiny v oblastech vyššího vzdělání, vyhrazených dosud jen latině. Oba aspekty této práce lze sledovat v jeho dvojjazyčných literárních slovníkových dílech: v prvním zvaném Vokabulář, o 478 verších, druhém, který sám pojmenoval Bohemarius, čítajícím téměř tisíc veršů, a nejrozsáhlejším třetím, zvaném Glosář, o 2842 verších. (Tyto práce se dočkaly úplného vydání od V. Flajšhansse 1926 a 1928.) Klaretovy dvojjazyčné slovníky byly určeny k pamětnímu učení; proto byly veršované; latinský termín tu stál v bezprostřední blízkosti českého a tomu, kdo verš pamětně zvládl, se obě pojmenování sdužila. Pro svou dobu mají základní poznávací význam: jednak nám přibližují české hudební termíny, které byly už tehdy v úzu, jednak podávají informaci o tom, které latinsky pojmenované pojmy z této oblasti mohly patřit do duchovního obzoru tehdejšího vzdělance.

O hudebním umění nepojednávají naše tři slovníky stejným způsobem. První z nich, Vokabulář, je traktuje v tomto oddílu:

De musica

Materiam musice cognoscas, artis amice:

Est autem musica vodohlasna, spievanie [cantus]

Sed naturalis přirozené sit, beduralis

Dicitur otvrdný, bemollis dico měkotný,

Gamant est hlasohlav, proportio srovnánie fiet;

Semitonus polosniet, jednosniet unisonus,

Ditonus dvolovsniet, diapente dvojepět,

Dyapason dvojsiet, sed dyatesaron čtverodvojet;

Quinta dic pětohlas, octava sit osmhlas;

Clavis erit klíčehlas, nota sit známohlas.

De musica plura non est mihi dicere cura. (Vokabulář 219–229)

Ve slovníku Bohemarius je pojednání o hudbě, zařazené do oddílu *De scriptoribus*, věnováno pojům konkrétním:

Est figellator hudec, figellaque húsle,

Fit sistrum smyčec, sed arculus est tibi starnec,

*Est corus lučec, fidis strunka, struna corda,
 Psalterium žaltář, nabulum kobos, ala křídlo,
 Quinternus pětistrun, manucordium jednoruč exit
 Kollovrátekque lira, decacordum desětistrun sit.
 Sed cithara roty rubeba sitque ryberka,
 Fistulator pišćec, organista hudivarhan,
 Organa varhany sunt, sed fistula pišćala fiet.
 Forus sit dírka, štamflík fiscilia dicta,
 Tuba sit truba, tubicen trubač tibi sit,
 Tibia šalmějě sit, sed bucina kozicě dicas,
 Timpana sit buben, bubenník tympanisator. (Bohemář 963–975)*

Nejrozsáhlejší Glosář však samostatný oddíl věnovaný hudbě postrádá. Hudební termíny jsou zde, obdobně jako ve slovnících ostatních, rozesety v poměrně velkém rozsahu po celém díle, např.:

*Krajčieřstvo sartoria, pišćstvo fistulatoria,
 Valchářstvo fuloria, hudečstvo figellatoria,
 Pekařstvo pistoria, kovářstvo fabricatoria,
 Katstvo tortoria, kupečstvo mercatoria... (Glosář 1647–1650)*

V jistém souhlasu s tím, co bylo řečeno o autorově záměru, dělíme zde (i v dalších kapitolách) termíny získané z těchto souborů do dvou skupin: konkrét a abstrakt, uvědomujeme si ovšem, že hranice mezi oběma skupinami nemusí být zcela zřetelná. Do našeho pozorování nadto zahrnujeme kromě slov pojmenovávajících jevy hudební i výrazy onomatopoické, protože hudební termíny, zejména původní, jsou s nimi namnoze geneticky spjaty.

Abecední seznam 68 konkrét

*buben timpana
 bubenník timpanisator
 cvrčala turdus musicus
 čečetka lactago
 desětistrun decacordum
 hluma mimus
 hudec figellator
 hudivarhan organista
 húsle figella
 hvízd ortagon
 chomodrž drula „hra na slepou bábu“
 chrkačka nuxullum*

jednoruč manucordium
jhráč lusor
jhřec histrio
jitřnál matutinale
kobos nablum
kobos cymbala
kolovratec lira
kolovrátek lira
kozicě buccina
křídlo ala
kruchta litostrotus
lejchěř letator „potulný zpěvák“
lučec corus
pětistrun quinternus
piesnotvórek dulcita
pípati (anseruli clamant seu pipant)
pískati cantare
pískle volus
pískoř ocillus
píščala fistula
píščec fistulator
pozpěvle calendrus (zpěvný pták)
prdlák bumbisator
přětvořevník dissimulator
přístroj instrumentum
pzdina syphon
roh cornu
řváček baritonans
ryberka rubela (2–3 strunné housle)
rýmník ricmisator
skladatel poeta
Sladké Zpievanie Melpomene
smyčec sistrum
struna corda
strunka fidis
šalmějš tibia
špílman pantomimus
trúba tuba
trubač tubicen
trubicě cornu
trubka cornu
tvořec conditor

varhany organa
Vodna Musa
zpěvůček cantor
zpěvák cantor
zpěvonan musicus
zveršov metricus
zvon campana
zvonec campana
zvonnicě campanile
zvonník campanarius
zvonovina erlica
žakěř gesticulator „kejklíř“
žalm psalmus
žaltář psalterium
žertěř ioculator

V tomto souboru jsou nejčastěji zastoupeny názvy nástrojů a jiných zvučících prostředků (27) a pojmenování osob (26). Zbytek jsou méně početné názvy jiných konkrétních substancí majících vztah k hudbě nebo zvukům.

Názvy nástrojů jsou zčásti praslovanským dědictvím, jako *buben*, *húslé*, *lučec*, *píščala*, *roh*, *smýčec*, *struna*, *trúba*, *zvon*. Zčásti jsou to stará pojmenování metaforické povahy: *kolovratec*, *kozicě*, *křídlo*, *lučec*. Jsou mezi nimi i stará přejetí, jako *kobos*, *šalmějě*, *varhany*, *žaltář*. Povahu novotvarů mají kalky *pětistrun* a *desětistrun*, zvukomalebný název *chrkačka* „nuxillum“, *přístroj* „instrumentum“. Nejasný je původ názvu málostrunných houslí *ryberka*.

Obdobný sklad mají pojmenování osob z tohoto souboru; jsou to staré odvozeniny *bubenník*, *hudec*, *jhřec* „histrío“, *jhrač* „lusor“, *píščec*, *trubač*, *tvořec*, *zpěvák*, *zvonník*. Povahu přejímek mají slova *lejchěř* „letator“, *špilman* „pantomimus“, *žakěř* „gesticulator“, *žertěř* „ioculator“. Zvláštní postavení mezi přejímkami má paleoslovenismus *hluma* „mimus“. Výsledky dobového tvoření jsou pojmenování *hudívarhan* „organista“, *jednoruč* „manucordium“, *piesnotvórek* „dulcíta“, *přetvořevník* „dissimulátor“, *řváček* „barritonans“, *rýmnik* „ricmisator“, *skladatel* „poeta“, *zpěvonan* „musicus“ a umělé názvy *mus Vodna* „Musa“ a *Sladké Zpievanie* „Melpomene“.

Kromě toho nacházíme už jen méně početná další pojmenování konkrétně souvisejících s hudebním (a dramatickým) uměním a s manifestací zvuků: *cvrčala*, *čechetka*, *hvizd*, *pískle*, *piskoř*, *zvonnicě*, *zvonovina*; přejetí tohoto druhu představují *kór*, *kruchta*, *zveršov* a *žalm*.

Názvy, které představují staré jazykové dědictví, jsou odvozeniny z těchto základů: *bub(en)*, *hud(ec)*, *jhř(áti)*, *pie(sn)/z-pě(v)*, *písk(le)*, *roh*, *řv(áček)*, *smýk(a-ti)*, *struna*, *trúba*, *zvon*. Nepřekvapuje, že mezi nimi převažují názvy zvukomalebné: *bub-*, *hud-*, *hvizd-*, *písk-*, *trúb-*. K nim přistupují ještě další odvozeniny

obdobné povahy: *cvrč(ala)*, *čeče(tka)*, *hrom*, *chrk(ačka)*, *prd* (a další, které se objeví v souboru abstrakt).

Nečetné přejímky mají původ zčásti v latině (*kór*; *varhany*, *zveršov*), více v němčině (*kruchta*, *lejchér* „letator“, *špílman* „pantomimus“, *tanec*, *žertér* „ioculator“). Některé z nich jsou němčinou zprostředkované europeismy: *kobos*, *šalmějě*, *žakér* (viz v předchozí kapitole).

Uzuální pojmenování v tomto souboru konkrét zcela převažují. Klaret se tu mohl opírat o živý úzus. Jeho řídké neologismy jsou zčásti kompozita (*pětistrun* a *desětistrun*), která však nemají vždy povahu kalků napodobujících slovtvorný sklad předloh : *piesnotvórek* „dulcíta“, *jednoruč* „manucordium“. Klaretovy odvozeniny mají namnoze osobitou formu, kterou popsal Michálek: *přetvořevník*, *řvácěk*, *rýmnik*, *zpěvonan*, *zveršov*, *Vodná*. (Michálkův výklad názvu *Vodná* jako motivovaného jménem *Mojžíše* (*Moyses* „vzatý z vody“) je adekvátnější než náš někdejší výklad ze slovesného kořene *vod(iti)* – viz Šlosar – Štědroň 1982.)

Abecední seznam 92 abstrakt

bubnovanie timpanisamen

čtverodvojet dia tessarion

dozpievanie decantatio

druhohlas predicatum

dus strepitus

duťie flatus

dvojepět dyapente

dvolovzniet ditonus

hlahol ydioma

hlas vox

hlasohlav gamant

hlubokost profunditas

hřmet tonus

hrom tonitrus

chechtanie cachinnus

chrkanie scretamen

jednohlas univocum

jednoruč manucordium

jednovzniet unisonus

jherstvo lusoria

jhra ludus

jhranie lusio

klíčehlas clavis

koleda colenda

kratochvil ludicra

kunšt malo
ladný nitidus
milena elegia
mluvokráša rhetorica
mluvonad allegoria
mnohohlas sinonimum
nástroj norma
nekozovna tragedia
ochtáb octava
oškrěčenie inclamor
otvrdný beduralis
ozývanie echon
pětohlas quinta
piesn oda
piesnotvora comedia
piščstvo fistulatoria
plesk fona
pohlasované onomatopoycum
pohuhnánie garullamen
polhlasa semivocalis
polovznět semitonus
poludezma sesquitercia
polutřena sesquitercia
potvora comedia
prd bumbus
prděnie bumbus
přěpěvna psalmodia
přiejhrav preludia
protizpěv antiphona
prozpěva accentus
pzdina syphon
pzděnie syphon
sezpěva neuma
sezváněnie compulsacio
skládanie poetica
skladora poetica
sladoň melodia
složenie compositio
slyšěnie auditus
sstupovánie declinacio
stonánie gemitus
ščebtánie garrulacio

ščkavka singultus
šept murmur
špíle ioca
tanec corea
tenkost tenuitas (ant. *hlubokost*)
třeskání fragor
trojepiesn triumphus
uřezání sincopa
varhanovárna organatoria
varhanstvo organatoria
vodohlása musica
vodohlásna musica
volání clamor
vřesk rugitus
vysokost altitudo
vytie ululacio
znak nota
známohlas nota
zpěv canor
zpěvohlas prosodia
zpievanie cantus
zvučba armonia
zvuk sonus
žert ioculum

Tento soubor abstrakt je diferencovanější. Obsahuje početnou řadu dějových jmen, jako substantiva verbalia *bubnování* „timpanisamen“, *dozpívanie* „decantatio“, *dutie* „flatus“, *chechtání* „cachinnus“, *chrkání* „scretamen“, *jhrání* „lusio“, *oskřechení* „inclamor“, *ozývání* „echon“, *pohuhňání* „garullamen“, *prdění* „bumbus“, *pdění* „syphon“, *sezvánění* „compulsacio“, *skládání* „poetica“, *složení* „composicio“, *slyšení* „auditus“, *sstupování* „declinacio“, *stonání* „gemitus“, *ščeptání* „garullacio“, *třeskání* „fragor“, *uřezání* „sincopa“, *volání* „clamor“, *vytie* „ululacio“, *zpievanie* „cantacio, cantus“, *zvonění* „pulsacio“. Jsou to výhradně odvozeniny z existujících domácích základů pojmenovávající ve shodě se slovtvornou formou děje probíhající v čase.

Obdobnou povahu mají bezpříponové odvozeniny ze slovesných základů: *dus* „strepitus“, *hlahol* „ydioma“, *hlas* „vox“, *hrom* „tonitrus“, *nástroj* „norma“, *plesk* „fona“, *prd* „bumbus“, *protizpěv* „antiphona“, *šept* „murmur“, *vřesk* „rugitus“, *zpěv* „canor“, *zvuk* „sonus“. Starou formaci představuje také příponové dějové jméno *hřmet* „tonus“. Intelektuálním novotvarem je zde jen kalk *protizpěv* „antiphona“, jinak jde povětšinou o uzuální pojmenování zvuků.

Jiné typy dějových jmen představují nová pojmenování jako: *hlása* „voca-

lis“, *jherstvo* „lusoria“, *přěpěvna* „psalmodia“, *prozpěva* „accentus“, *sezpěva* „neuma“, *zvučba* „armonia“. Uzuální bylo patrně jen onomatopoicum *ščkavka* „singultus“. Na běžné slovtvorné modely však nenavazují formace jako *milena* „elegia“, *nekazovna* „tragedia“, *pozpěvle* „calendrus“, *sladoň* „melodia“, *varhanovárná* „organatoria“; to jsou veskrze umělé formace sloužící k pojmenování intelektuálních pojmů. Stejnou povahu mají kompozita *čtverodvojet*, *jednohlas*, *jednovznět* „unisonus“, *mluvokrása* „rhetorica“, *mluvonad* „allegoria“, *mnohohlas* „sinonimum“, *osmhlas* „octava“, *pětohlas* „quinta“, *piesnotvora* „comedia“, *pólhlasa* „semivocalis“, *polovznět* „semitonus“, *poludezma* „sequitercia“, *polutřena* „sequitercia“, *trojčestné* „(artes) triviales“, *trojepiesn* „triumphus“, *vodohlása/vodohlásna* „musica“, *známohlas* „nota“, *zpěvohlas* „prosodia“, *zpěvonan* „musicus“.

K nejčastějším slovtvorným základům tohoto souboru patří *hlas* (16 formací: *druhohlas*, *dvojhlas*, *hlas*, *hlása*, *hlasohlav*, *jednohlas*, *klíčehlas*, *mnohohlas*, *osmhlas*, *pětohlas*, *pohlasované*, *pólhlasa*, *vodohlása*, *vodohlásna*, *známohlas*, *zpěvohlas*), *zpěv* (7 formací: *dozpievanie*, *pozpěvle*, *protizpěv*, *prozpěva*, *sezpěva*, *zpěv*, *zpievanie*) a základy číslovkové.

Na rozdíl od souboru konkrét zde jde převážně o formace nově vytvořené. Převažují mezi nimi, jak jsme už naznačili, kompozita, která jsou jednak kalky termínů latinských (*jednohlas* – univocum, *jednovznět* – unisonus, *pólhlasa* – semivocalis, *polovznět* – semitonus, *polutřena* – sesquitercia, *protizpěv* – antiphona, *trojčestné* – (artes) triviales, *trojepiesn* – triumphus). Jednak to jsou formace slovtvorným skladem cizí předlohu nenapodobující, ale svou příznakovou slovtvornou formou pro tvorbu terminologie vítané: *čtverodvojet*, *mluvokrása*, *mluvonad*, *mnohohlas*, *piesnotvora*, *vodohlása/vodohlásna*, *známohlas*, *zpěvohlas*, *zpěvonan*. Tyto exkluzivní formace měly ovšem menší předpoklady pro to, aby se staly uzuálnými, i když některé z nich dobovým živým typům kompozit odpovídaly (*dvojhlas*, *mnohohlas*, *piesnotvora*, *protizpěv*, *vodohlása*). Zvláštními formanty, mezi apelativy neběžnými, ale pro Klareta charakteristickými (Michálek 1989), jsou vytvořeny odvozeniny *milena*, *nekazovna*, *pozpěvle*, *sladoň*.

Přejatá jména jsou v tomto souboru nepočtená: *koleda*, *kunšt* „malo“, *ochtáb* „octava“, *ryberka* (?) „rubela, 2–3strunné housle“, *špile* „ioca“, *tanec* „corea“, *žert* „ioculum“. Povětšíně tedy jde o vžitá přejetí z němčiny a z latiny.

Abstraktní složka hudebních termínů u Klareta podává výmluvné svědectví o dobovém úsilí epochy Karla IV. uvést spisovnou češtinu do nejnáročnějších kulturních funkcí.

FLAJŠHANS, V.: Klaret a jeho družina I. Slovníky veršované, Praha 1926; II. Texty glosované, Praha 1928.

MICHÁLEK, E.: Žonglér, jokulátor, žakěř. Naše řeč, 65, 1982, s. 54–56.

MICHÁLEK, E.: Česká slovní zásoba v Klaretových slovnících. Praha 1989.

NEJEDLÝ, P.: Ze staročeského slovníku: stč. kalandr a klaretovský výraz *pozpěvle*.

Listy filologické. Supplementum II. Palaeobohemica Immanueli Michálek septuagenario oblata, 1992, s. 128–131.

ŠLOSAR, D. – ŠTĚDRŮŇ, M.: Piesnotvor – vodohlasa – sladoň. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, H 17, 1982, 73–77.